ЗМІСТ

Час жити і час помирати. Люби ближнього твого

Переглянути та купити книгу на **ridmi.com.ua**

Про книгу

1944-й. Війна добігає кінця. Рядовий Ернст Гребер повертається зі Східного фронту додому у відпустку. Але рідне місто зруйноване бомбардуванням. Розшукуючи батьків, Ернст зустрічає Елізабет... У них обмаль часу. Але ці кілька днів, що вони провели разом, здатні вмістити в себе все життя. Все їхнє коротке життя і велике кохання, у якого немає майбутнього... Коли весь світ руйнується, коли хтось за тебе вирішує, що тепер — час помирати, так хочеться жити... («Час жити і час помирати»)

Важкий подих війни змушує їх тікати з нацистської Німеччини. Вони більше не мають ні батьківщини, ні минулого, ні майбутнього. Є тільки «тут» і «зараз». Але, блукаючи передвоєнною Європою, попри острах, голод, злидні вони все ж знаходять у собі сили залишатися людьми та не боятися кохати... Люби ближнього твого — сказав Христос. Люби ближнього — повторив Ремарк. Навіть коли навколо суцільна темрява. Особливо тоді. («Люби ближнього твого»)

ЕРІХ МАРІЯ
РЕМАРК
ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ
ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО

ЕРІХ МАРІЯ
РЕМАРК

ERICH MARIA
REMARQUE

ZEIT ZU LEBEN UND ZEIT ZU STERBEN
LIEBE DEINEN NÄCHSTEN

Romane

ЕРІХ МАРІЯ РЕМАРК

ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ
ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО

Романи

ХАРКІВ 2020 КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2021

ISBN 978-617-12-8719-8 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Надруковано за виданнями: Ремарк Е.-М. Час жити і час помирати : роман. — Київ : Дніпро, 1974. — 327 с. Ремарк Е.-М. Люби ближнього твого : роман. — Київ : «Всесвіт», 1966, № 8—10

Публікується за сприяння *Mohrbooks AG Literary Agency* та *Synopsis Literary Agency*

Переклад з німецької *Юрія Петренка («Час жити і час помирати»), Юрія Лісняка («Люби ближнього твого»)*

Дизайнер обкладинки *Іван Дубровський*

Ремарк Е.-М.

Р37 Час жити і час помирати. Люби ближнього твого : романи / Еріх Марія Ремарк; пер. з нім. Ю. Петренка, Ю. Лісняка. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. — 752 с.

ISBN 978-617-12-7643-7

У темні часи добре помітно світлих людей… Героям романів Ремарка припали саме такі часи. Війна, злидні, еміграція, втрата ілюзій, хиткість і безнадія… Їм довелося пережити стільки, що навіть усвідомити це важко. Але попри все вони мають силу не зламатися і не страхаються жити. Вірити. Сподіватися. Кохати…

УДК 821.112.2

LIEBE DEINEN NÄCHSTEN © New York University, successor-ininterest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1941

ZEIT ZU LEBEN UND ZEIT ZU STERBEN © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1954

© Depositphotos.com / kirs-ua; hzparisien@gmail.com; Photobeps; boggy22; Vadymvdrobot; Kozlik; Demianastur; SomeMeans, обкладинка, 2020
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2020
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2020

Час жити і час помирати

1

У Росії смерть пахла інакше, ніж в Африці. В Африці, під шаленим обстрілом англійців, мертвим теж доводилося довго лежати на нейтральній смузі, чекаючи, поки їх поховають, але сонце робило своє. Нічний вітер приносив солодкуватий і важкий запах — мерців розпирало газами; наче привиди, зводились вони у світлі чужих зірок, немов знову збиралися піти в бій — мовчки, без надії, наодинці. Але вже перед світанком вони всихали і, неймовірно зморені, припадали до землі, немовби хотіли заритися в неї. І коли потім їх знаходили, більшість із них були легесенькі й висхлі, а від деяких через тиждень залишались хіба що скелети, котрі потріскували кістками у тепер завеликих мундирах. Це була суха смерть, у пісках на сонці та вітрі. У Росії смерть була липка та смердюча.

Дощ сіявся кілька днів. Сніг розтавав. А ще місяць тому намети сягали людського зросту. Розбите село, що складалось на перший погляд із самих лише спалених дахів, щодня збільшувалося в розмірах — у міру того, як меншало снігу. Спочатку з-під нього визирнули віконні рами, за кілька ночей з’явилися двері, згодом — східці ґанків, що спускалися прямо в брудно-білу кашу. Сніг усе танув і танув, і з-під нього з’являлися мертві. Вони лежали тут уже давно. Село безліч разів переходило з рук до рук — у листопаді, грудні, січні й тепер, у квітні. Його займали й залишали, залишали і знову займали, а завірюха так замітала вбитих, що нерідко через кілька годин санітари вже не могли їх розшукати. І мало не щодня біла ковдра знову вкривала руїни, немов та сестра-жалібниця, що застилає білим простирадлом закривавлене ліжко.

Спершу показалися забиті в січні. Вони лежали зверху й проступили вже на початку квітня, невдовзі після того, як почав танути сніг. Тіла закам’яніли на морозі, обличчя здавалися виліпленими із сірого воску.

Їх скидали в могилу, мов колоди. На узвишші, біля села, де снігу було менше, його розгорнули та продовбали мерзлу землю. Це була

важка робота.

У забитих у грудні виявлялася зброя, яка належала забитим у січні, — гвинтівки і гранати вгрузали в сніг швидше, ніж тіла; інколи знаходили й каски. У цих трупів було легше зрізати розпізнавальні знаки під мундирами, від талого снігу одяг уже встиг розмокнути. Вода стояла і в роззявлених ротах, наче в утоплеників. Деякі трупи вже трохи повідтавали, і коли їх переносили, тіла ще не згиналися, але руки вже звисали і гойдалися в такт ході, немовби посилаючи вітання з жахливою, майже цинічною байдужістю. У всіх, хто полежав на сонці, спершу розмерзались очі. Вони вже втратили природний блиск і стали драглистими, незвичними. Крига повільно танула й витікала з очей. Здавалося, трупи плачуть.

Несподівано на кілька днів повернулись міцні морози. Сніг узявся крижаним панциром, перестав просідати. Та незабаром знову повіяв гнилий, розпарений вітер.

Спочатку на білому тлі з’явилася сіра пляма. За годину вона перетворилась на руку, піднесену до неба і скорчену судомою.

— Ще один, — мовив Зауер.

— Де? — запитав Іммерман.

— Там, біля церкви. Може, спробуємо відкопати?

— А навіщо? Вітер сам відкопає. За церквою ще чимало снігу. Може, в метр, а то й два. Це чортове село лежить у якійсь улоговині. Чи тобі знову кортить набрати в чоботи крижаної води?

— Та ні, дякую! — Зауер кинув погляд у бік кухні. — Не чув, що даватимуть жерти?

— Капусту. Капусту зі свининою, картоплю і воду. Свинини, як завжди, не вистачить.

— Капуста! Звичайно! Утретє на цьому тижні. — Зауер розстебнув штани і став до вітру. — Ще рік тому струмінь бив, мов із шланга, — гірко зауважив він. — Як у справжнього військового. І почувався я добре. Харчі були першокласні! Щодня ми давали належну кількість кілометрів! Думав, уже скоро й додому. А тепер справляю малу нужду, як інші, — ні тобі настрою, ні задоволення.

Іммерман засунув руку під мундир і заходився солодко чухатись.

— А мені байдуже, мені все оце байдуже — тільки б знову стати цивільним.

— А мені, гадаєш, ні? Та тільки схоже на те, що ми довіку зостанемось солдатами.

— Атож. Будь героєм, доки не вріжеш дуба. Тепер лише есесівці мочаться по-справжньому. — Зауер застебнув штани. — Чом би й не так! Уся найбрудніша робота лягає на наші плечі, а почесті — їм. Ми по два-три тижні б’ємося за яке-небудь кляте містечко, а в останній день з’являються есесівці й переможно входять у нього першими. Поглянь лише, як з ними панькаються. Шинелі в них завжди найтовщі, чоботи найкращі, а шмат м’яса найбільший!

Іммерман усміхнувся:

— Тепер уже й есесівці не беруть міст. Тепер і вони дають драла. Точнісінько як ми.

— Е ні, не так. Ми не розстрілюємо й не палимо все, що трапляється на шляху.

Іммерман перестав чухмаритись і насторожився.

— Що це сьогодні з тобою? — запитав здивовано. — Раптом якісь людські інтонації прорізались? Не дуже розганяйся, а то почує Штайнбреннер і не розминутись тобі зі штрафною ротою. А сніг перед церквою тим часом осідає нижче! Руку вже видно аж по лікоть.

Зауер поглянув у бік церкви.

— Якщо сніг танутиме так і далі, то завтра небіжчик висітиме на якому-небудь хресті. Непогане місце. Якраз там, де цвинтар.

— Хіба там цвинтар?

— Звичайно. Ти що, забув? Адже ми тут один раз уже побували. Під час останнього наступу наприкінці жовтня.

Зауер схопив свій казанок:

— А ось і похідна кухня! Мерщій до неї, а то перепадуть нам самі помиї.

Рука росла й росла. Здавалося, це вже не сніг тане, а вона сама повільно підіймається із землі, неначе німа загроза, закам’яніле волання про допомогу.

Командир роти Рае зупинився.

— Що воно там таке?

— Якийсь мужик, пане лейтенанте.

Рае придивився пильніше, розглядаючи вицвілий рукав.

— Це не росіянин, — сказав він.

Фельдфебель Мюкке поворушив у чоботях пальцями ніг. Він не міг терпіти ротного командира. Щоправда, він і зараз стояв перед ним струнко — дисципліна понад усякі там особисті почуття, але, щоб виявити своє презирство, непомітно ворушив пальцями ніг у чоботях. «Йолоп, — думав він. — Базікало!»

— Нехай його витягнуть, — звелів Рае.

— Слухаюсь!

— Негайно ж надішліть туди кількох людей. Видовище не з приємних!

«Ганчірка, — думав Мюкке. — Уже наклав у штани! Неприємне видовище! Може, ми ще не надивились на мерців?!»

— Це німецький солдат, — сказав Рае.

— Слухаюсь, пане лейтенанте! Ось уже чотири дні ми знаходимо тільки росіян.

— Нехай його витягнуть. Тоді довідаємось, хто він.

Рае попростував до своєї квартири. «Самовпевнена мавпа, — думав Мюкке. — Має піч, теплу хату ще й залізного хреста[1] на шиї. А в мене чортма навіть залізного хреста першого ступеня. А я ж заслужив його не менше, ніж цей — усі свої брязкальця».

— Зауере! — гукнув він. — Іммермане! До мене! Не забудьте лопати. Хто там ще є? Гребере! Гіршмане! Бернінгу! Штайнбреннере, візьміть команду на себе! Бачите руку? Розкопайте і переконайтеся, чи то не німець. Коли німець — поховайте! Хоча б’юсь об заклад, що ніякий то не німець!

Підійшов Штайнбреннер.

— Об заклад? — перепитав він. У нього був високий хлоп’ячий голос, якому він марно намагався надати чоловічої солідності. — На скільки?

Мюкке на мить завагався.

— На три карбованці, — сказав нарешті. — На три окупаційні карбованці.

— П’ять. Якщо менше п’яти, я не згоден.

— Гаразд. П’ять. Але платити обов’язково.

Штайнбреннер засміявся. Його зуби заблищали в промінні блідого сонця. Було йому дев’ятнадцять років, він мав біляве волосся і обличчя готичного ангела.

— Звичайно, платити! А як же інакше, Мюкке?

Мюкке не симпатизував Штайнбреннеру, але побоювався його і був з ним обережним. Усі знали, що той стовідсотковий нацист.

— Добре, добре. — Мюкке дістав із кишені портсигар вишневого дерева з випаленими на кришці квітами. — Сигарету?

— Можна!

— А фюрер не курить, Штайнбреннере, — недбало кинув Іммерман.

— Стули писок!

— Сам стули!

— Ти тут, видно, розжирів! — Штайнбреннер скоса поглянув на нього крізь довгі вії. — Мабуть, уже все позабував, га?

Іммерман розсміявся:

— У мене не така коротка пам’ять. І я знаю, на що ти натякаєш, Максе. Але й ти не забувай того, що сказав я: фюрер не курить. І тільки. Тут четверо свідків. А те, що фюрер не курить, відомо кожному.

— Годі патякати! — сказав Мюкке. — Треба копати. Наказ командира роти.

— Ну що ж, почнемо! — Штайнбреннер припалив сигарету, яку йому дав Мюкке.

— Відколи це в наряді курять? — запитав Іммерман.

— Ми не в наряді, — роздратовано заявив Мюкке. — Годі теревенити. Гіршмане, це й вас стосується! Ідіть відкопуйте росіянина.

— Це не росіянин, — сказав Гребер. Він сам підтягнув до вбитого кілька дощок і заходився звільняти від снігу руку та груди. Тепер стало добре видно мокрий мундир.

— Не росіянин? — Штайнбреннер спритно й упевнено, немов танцівник, пройшов по хистких дошках і присів навпочіпки біля Гребера. — А й справді! Форма німецька. — Він обернувся. — Мюкке, це не росіянин! Я виграв!

Важко ступаючи, Мюкке підійшов ближче. Пильно поглянув у яму, що повільно наповнювалась водою.

— Нічого не розумію, — промурмотів він. — Ось уже майже тиждень, як ми знаходимо лише росіян. Очевидно, цей з грудневих, тільки провалився глибше.

— А може, ще з жовтневих, — промовив Гребер. — Тоді тут проходив наш полк.

— Дурниці! З тих ніхто залишитись не міг.

— Ще й як міг. У нас тут був нічний бій. Росіяни відступили, а нам одразу ж наказали рушати далі.

— Це правда, — підтвердив Зауер.

— Дурниці! Наша тилова служба напевно підібрала й поховала всіх убитих. Напевно!

— Не дуже це напевно. Наприкінці жовтня випав глибокий сніг. А ми просувалися тоді ще досить швидко.

— Я чую це від тебе вже вдруге. — Штайнбреннер поглянув на Гребера.

— Коли маєш охоту, можеш почути ще й втретє. Ми тоді перейшли в контрнаступ і просунулись більш як на сто кілометрів.

— А тепер ми що, відступаємо?

— Тепер ми знову повернулися сюди.

— Отже, відступаємо — так чи ні?

Іммерман застережливо штовхнув Гребера.

— А що, може, йдемо вперед? — запитав той.

— Ми скорочуємо свою лінію, — відповів Іммерман і насмішкувато поглянув Штайнбреннерові в очі. — Ось уже цілий рік. Стратегічна необхідність, без якої не виграти війни. Це відомо кожному.

— У нього на пальці перстень, — раптом промовив Гіршман. Він прогріб іще й вивільнив другу руку мертвого. Мюкке нахилився.

— Справді, — підтвердив він. — Навіть золотий. Обручка.

Усі подивилися на перстень.

— Будь із ним обережнішим, а то цей мерзотник ще зіпсує тобі відпустку. Доповість, що ти панікер. Він так і жде нагоди.

— Він просто задавака. Гляди, краще сам не вклепайся. Ти в нього більше на прикметі, ніж я.

— Чхати мені на нього. Я відпустки не матиму.

— На ньому нашивки нашого полку, — мовив Гіршман, розгортаючи руками сніг.

— Отже, тепер немає жодного сумніву, що це не росіянин? Чи не так? — Штайнбреннер ошкірився до Мюкке.

— Ні, не росіянин, — сердито відповів той.

— П’ять карбованців! Жаль, що не побилися об заклад на десять. Давай грошики!

— При мені немає.

— А де ж вони? Чи не в рейхсбанку? Ану давай!

Мюкке розлючено подивився на Штайнбреннера. Потім дістав із кишені на грудях гаманець і відрахував гроші.

— Сьогодні мені не щастить. Прокляття!

Штайнбреннер сховав гроші.

— По-моєму, це Райке, — сказав Гребер.

— Що?

— Лейтенант Райке з нашої роти. Це його погони. А на правій руці бракує половини вказівного пальця.

— Дурниці. Райке поранило, і його евакуювали в тил. Нам потім сказали.

— І все-таки це Райке.

— Звільніть йому голову.

Гребер і Гіршман відгрібали далі.

— Обережно! — гукнув Мюкке. — Не зачепіть голови.

Нарешті з-під снігу з’явилося обличчя. Воно було мокре, в очницях ще лежав сніг, і це справляло дивне враження; здавалося, скульптор не доліпив маску, залишивши її сліпою. Між посинілими губами блищав золотий зуб.

— Я його не впізнаю, — сказав Мюкке.

— А має бути він. Серед офіцерів, крім нього, втрат у нас не було.

— Витріть йому очі.

Якусь мить Гребер вагався. Потім обережно змів сніг рукавицею.

— Так, це він, — мовив тихо.

Мюкке захвилювався. Тепер він сам перейняв на себе командування. Коли йдеться про офіцера, вирішив він, командувати має старший чином.

— Підніміть його! Гіршман і Зауер візьмуть за ноги, Штайнбреннер і Бернінг — за руки. Гребере, обережніше з головою. Нумо, всі разом — раз, два!

Тіло трохи подалося.

— Ану, ще разок! Дружніше!

Труп знову трохи подався. Із снігової ями, коли туди проникло повітря, долинуло глухе зітхання.

— Пане фельдфебелю, нога відпадає! — гукнув Гіршман.

Це був лише чобіт. Він наполовину зсунувся. Від талої води ноги в чоботях погнили і м’ясо розповзлося.

— Опустіть на землю! — закричав Мюкке.

Та було вже пізно. Тіло випорснуло, і чобіт залишився у Гіршмана в руках.

— Там хоч нога є? — спитав Іммерман.

— Поставте чобіт збоку й розгрібайте далі, — гримнув Мюкке на Гіршмана. — Хто б міг подумати, що тіло вже розклалося зовсім! А ви, Іммермане, помовчте. Майте повагу до смерті!

Іммерман здивовано поглянув на Мюкке, але нічого не сказав. Через кілька хвилин усе тіло відгребли від снігу. У мокрому мундирі знайшли гаманець із документами. Літери порозпливались, але дещо можна було розібрати. Гребер не помилився: це був лейтенант Райке, той самий, що восени командував взводом у їхній роті.

— Треба негайно доповісти, — сказав Мюкке. — Залишайтеся тут! Я одразу ж повернусь!

Він подався до хати, де жив командир роти. Це була єдина більш-менш придатна для житла будівля. До революції вона, очевидно, належала попові. Рае сидів у світлиці. Мюкке з ненавистю подивився на широку російську піч, у якій палахкотів вогонь. На припічку спала лейтенантова вівчарка. Мюкке доповів, і Рае вийшов із ним на вулицю.

Зупинившись біля мертвого тіла, Рае хвилину мовчки дивився на нього.

— Закрийте йому очі, — мовив нарешті.

— Неможливо, пане лейтенанте, — відповів Гребер. — Повіки надто розм’якли, можуть одірватися.

Рае перевів погляд на розбиту церкву.

— Перенесіть його поки що туди. Домовина знайдеться?

— Домовини довелося покинути, — доповів Мюкке. — У нас було кілька про всякий випадок. Тепер вони дісталися росіянам. Гадаю, вони їм знадобляться.

Штайнбреннер зареготав. Рае не сміявся.

— А можна зробити домовину?

— Швидко її не зробиш, пане лейтенанте, — відповів Гребер. — А тіло вже зовсім розклалося. Та й навряд, щоб у селі знайшовся підходящий матеріал.

Рае кивнув.

— Загорніть його в плащ-намет. Отак у ньому й поховаємо. Викопайте могилу і збийте хреста.

Гребер, Зауер, Іммерман і Бернінг понесли мішкувате тіло до церкви. Гіршман, обережно ступаючи позаду, ніс чобіт, з якого виглядали рештки ноги.

— Фельдфебелю Мюкке! — гукнув Рае.

— Я, пане лейтенанте!

— Сьогодні сюди пришлють чотирьох російських партизанів. Завтра на світанку їх треба розстріляти. Доручено нашій роті. Підберіть добровольців у своєму взводі. Інакше людей визначать у ротній канцелярії.

— Слухаюсь, пане лейтенанте!

— Одному Господу відомо, чому робити це мусимо саме ми! Але в цьому шарварку…

— Я йду добровільно, — вихопився Штайнбреннер.

— Гаразд.

Обличчя Рае залишилося непорушним. Немов на ходулях, він подибав прочищеною стежкою до хати.

«Пішов до своєї печі, — подумав Мюкке. — Ганчірка! Що ж тут такого — розстріляти кількох партизанів! Наче вони не розстрілюють наших товаришів сотнями!»

— Якщо росіян приведуть вчасно, хай вони заразом викопають могилу і для Райке, — сказав Штайнбреннер. — Нам не доведеться місити грязюку. Ви як гадаєте, пане фельдфебелю?

— Про мене!

На душі в Мюкке було гидко. «Теж мені вчитель знайшовся, — думав він. — Худющий, довготелесий, просто жердина в рогових окулярах. Ще з минулої війни лейтенант! Жодного просування по службі. Хоробрий? Гаразд! А хто не був хоробрим? Немає в нього фюрерського гарту!»

— Якої ви думки про Рае? — запитав він Штайнбреннера.

Той здивовано поглянув на нього:

— Адже він наш ротний командир, чи не так?

— Звичайно. А взагалі?

— Взагалі? Що — взагалі?

— Нічого, — невдоволено буркнув Мюкке.

— Глибше не треба? — запитав найстаріший із росіян, йому було років сімдесят, він мав брудну білу бороду, сині-сині очі, розмовляв

ламаною німецькою мовою.

— Заткни пельку і чекай, доки тебе спитають, — гримнув Штайнбреннер. Він помітно повеселішав, його очі стежили за жінкою, що була серед партизанів. Вона була молода й здорова.

— Треба глибше, — сказав Гребер. Разом із Штайнбреннером та Зауером він наглядав за полоненими.

— Для нас? — поцікавився росіянин.

Штайнбреннер спритно підскочив до нього й навідліг сильно вдарив по обличчю.

— Я ж тобі, діду, вже казав, щоб ти заткнув пельку. По-твоєму, тут що, базар? — І всміхнувся. Його обличчя не виражало гніву; на ньому проступало скоріше задоволення, з яким хлопчик відриває мухам лапи.

— Ні, це могила не для вас, — промовив Гребер.

Росіянин не поворухнувся. Він стояв і дивився на Штайнбреннера. Той уп’явся поглядом у нього. Раптом Штайнбреннер перемінився на обличчі. Він увесь внутрішньо напружився, мабуть, гадаючи, що росіянин неодмінно кинеться на нього, і чекав лише першого поруху. Що ж, він пристрелить його одразу. Не велика біда! Старого все одно чекає смерть, і ніхто не доскіпуватиметься, чи він убив його захищаючись, а чи просто знічев’я. Проте для самого Штайнбреннера це було не однаково. Гребер не міг збагнути, чи Штайнбреннер навмисне дратує росіянина лише заради спортивного інтересу, аби той на мить утратив самоконтроль, чи в нього ще залишився той своєрідний педантизм, з яким людина, навіть убиваючи іншу людину, намагається виправдати себе у власних очах. Трапляється і те, й друге. А інколи те й друге одночасно. Гребер спостерігав це не раз.

Росіянин не ворушився. Кров із розбитого носа збігала йому на бороду. Гребер зважував, що б він сам зробив на його місці: кинувся на ворога, ризикуючи бути забитим, чи стерпів би все за кілька зайвих годин, за одну ніч життя? Але так нічого й не вирішив.

Росіянин повільно нахилився і підняв мотику. Штайнбреннер ступив крок назад, готовий вистрелити. Але росіянин не випростався. Він почав знов колупати дно ями. Штайнбреннер ошкірився.

— Лягай униз! — скомандував він.

Росіянин кинув мотику й ліг у яму. Він лежав нерухомо. Кілька кавалків снігу впало на нього, коли Штайнбреннер переступав через могилу.

— Не коротка? — запитав Штайнбреннер Гребера.

— Ні. Райке був невисокий.

Росіянин дивився вгору. Очі його були широко розплющені. Здавалося, в них віддзеркалюється небесна блакить. Від подиху м’яка борода біля рота ворушилася. Штайнбреннер якусь хвилю зачекав, потім звелів:

— Вилазь!

Росіянин вибрався нагору. Мокра земля налипла на його піджак.

— Так, — сказав Штайнбреннер і поглянув на жінку. — А тепер підемо копати могили й для вас. Не обов’язково так глибоко. Байдуже, коли влітку вас пожеруть лисиці.

Був ранній ранок. Тьмяно-червона смуга підперізувала горизонт. Скрипів сніг, уночі знову прихопив морозець. Свіжовикопані могили чорніли.

— Прокляття, — обізвався Зауер. — Знову вони нам підсунули свиню. З якого дива ми повинні цим займатися? Чому не СД?[2] Вони ж спеціалісти спроваджувати на той світ! Чому саме ми? Це вже втретє. Ми ж чесні солдати.

Гребер недбало тримав у руках гвинтівку. Сталь була наче крижана. Він натягнув рукавиці.

— Для СД в тилу вистачає роботи.

Підійшли інші. Лише Штайнбреннер був дуже бадьорий і не виглядав заспано. Його тонка шкіра рожевіла, немов у дитини.

— Послухайте, — промовив він. — Там серед них ота корова. Залиште її для мене.

— Тобто як це для тебе? — запитав Зауер. — Запліднити її ти вже не встигнеш. Про це треба було подумати раніше.

— Він і думав, — уставив Іммерман.

Штайнбреннер обернувся й визвірився:

— А тобі звідки відомо?

— Вона його не пустила.

— Ти, мабуть, страшенно хитрий, еге ж? Якби я захотів оту червону корову, вона б нікуди не ділася.

— А може, й ділася б.

— Годі вам теревенити, — Зауер відкусив шматок жувального тютюну. — Якщо хочеш пристрелити її власноручно, будь ласка. Мені

не особливо кортить.

— І мені теж, — додав Гребер.

Інші промовчали. Посвітлішало. Штайнбреннер сплюнув і люто промовив:

— Розстріляти — це надто велика честь для бандитів. Патронів на них жаль! Їх слід повісити!

— А де? — Зауер оглядівся навколо. — Може, ти бачиш хоч одне дерево? Чи накажеш робити шибеницю? Але з чого?

— Ось і вони, — сказав Гребер.

З чотирма росіянами з’явився Мюкке. Два солдати конвоювали їх спереду, два ззаду. Першим ішов дід, за ним жінка, потім два молодших чоловіки. Усі четверо, не чекаючи наказу, вишикувались перед могилами. Перш ніж стати до могили спиною, жінка заглянула вниз. На ній була червона вовняна кофта.

Лейтенант Мюллер з першого взводу вийшов із хати ротного командира. Він заступав Рае під час виконання вироку. Це було смішно, але формальностей нерідко ще дотримувалися. Кожний розумів, що четверо росіян, можливо, були партизанами, а може, й ні. Але їх усе одно допитали за усталеною формою й винесли вирок, не залишивши їм жодних реальних шансів. Та й що тут було з’ясовувати? Вони нібито переховували зброю. Тепер їх мали розстріляти з дотриманням усіх формальностей, у присутності офіцера. Наче для них це мало якесь значення.

Лейтенант Мюллер мав двадцять один рік, його прислали в роту лише півтора місяця тому. Він оглянув засуджених і прочитав вирок.

Гребер подивився на жінку. Вона спокійно стояла в своїй червоній кофті перед могилою. Молода, міцна, здорова, створена, щоб народжувати дітей. Вона не розуміла того, що читав Мюллер, але знала, що це смертний вирок і що за кілька хвилин життя, яке так нестримно пульсує в її жилах, буде обірване назавжди. І все-таки жінка стояла спокійно, немовби нічого особливого не сталося і вона лише трохи промерзла на ранковому морозі.

Гребер помітив, як Мюкке багатозначно щось прошепотів Мюллеру. Той звів брови.

— А не можна зробити це потім?

— Краще зараз, пане лейтенанте, так простіше.

— Гаразд. Робіть, як знаєте.

Мюкке ступив наперед.

— Скажи он тому, щоб скинув чоботи, — звернувся він до діда, що розумів німецьку, й показав на молодого полоненого.

Старий виконав його наказ. Говорив він тихо, майже співучим голосом. Той другий — худий чоловік, до якого він звернувся, — спершу нічого не збагнув.

— Ану, швидше! — гримнув Мюкке. — Чоботи! Скидай чоботи!

Старий повторив те, що сказав раніше. Молодий нарешті зрозумів, чого від нього хочуть, і як людина, котра усвідомила свою помилку, почав квапно скидати чоботи. Стоячи на одній нозі й незграбно підстрибуючи, він стягав чобіт із другої. «Чому він так поспішає? — думав Гребер. — Щоб померти хвилиною раніше?» Чоловік узяв чоботи в руки й покірно простягнув їх Мюкке. Чоботи були добрячі. Мюкке щось пробурмотів і показав рукою вбік. Чоловік поставив чоботи й повернувся назад у ряд. Він стояв на снігу в брудних онучах, з них виглядали жовті пальці ніг, і він ніяково їх ховав.

Мюкке уважно оглядав інших. Побачивши в жінки хутряні рукавиці, звелів покласти їх поряд з чобітьми. Червона кофта теж привернула його увагу. Вона була міцна й добротна. Штайнбреннер нишком посміювався, але Мюкке так і не наказав жінці роздягнутися. Чи то остерігався Рае, який міг усе бачити з вікна, чи то не знав, що йому з тією кофтою робити потім. Він одійшов убік.

Жінка щось швидко заговорила російською мовою.

— Запитайте, що вона хоче, — сказав лейтенант Мюллер. Він був блідий. Він уперше брав участь у страті.

Мюкке перепитав старого росіянина.

— Вона нічого не хоче. Вона лише проклинає вас.

— Що? — крикнув Мюллер, нічого не зрозумівши.

— Вона проклинає вас, — повторив старий голосніше. — Вона проклинає вас і всіх німців, які ходять по російській землі. Вона проклинає ваших дітей! Вона мріє про той день, коли її діти розстріляють ваших дітей, як зараз ви розстрілюєте нас.

— Ну й гадюка! — Мюкке оторопіло втупився в жінку.

— У неї двоє дітей, — сказав дід. — І в мене три сини.

— Досить, Мюкке! — нервово гукнув Мюллер. — Ми ж не пастори!

Відділення стало струнко. Гребер стиснув у руці гвинтівку. Він знову скинув рукавиці. Сталь обпікала пальці холодом. Поруч стояв

Гіршман. Він завмер і весь аж пожовтів. Гребер вирішив стріляти в росіянина, що стояв ліворуч. Раніше, коли його призначали в таку команду, він стріляв у повітря, але тепер уже давно цього не робив. Адже людям, яких розстрілювали, це не допомагало. Інші чинили так само, і часом мало не всі навмисне не влучали в ціль. Тоді процедура повторювалась, і таким чином полонених страчували двічі. Щоправда, був випадок, коли жінка, яку не вбили одразу, кинулась на коліна і слізно дякувала їм за подаровані кілька хвилин життя. Він не любив згадувати про ту жінку. Але таке більше й не повторювалось.

— На приціл!

Крізь проріз Гребер бачив росіянина. Це був той самий старий з бородою і синіми очима. Мушка розділяла його обличчя навпіл. Гребер прицілився нижче; останнього разу він комусь зніс пострілом підборіддя. У груди стріляти надійніше. Він помітив, що Гіршман занадто підняв цівку і стрілятиме вище полонених.

— Мюкке стежить! Візьми нижче. Ліворуч! — пробурмотів він.

Гіршман послухався.

— Вогонь! — пролунала команда.

Росіянин немовби став навшпиньки, збираючись ступити до Гребера. Потім вигнувся, наче відображення в кривому дзеркалі ярмаркового балагана, і впав навзнак. З ями стирчали його ноги. Інші двоє попадали одночасно, там, де стояли. Той, що без чобіт, в останню мить підняв руки, щоб затулити обличчя. Одна його рука повисла на сухожиллі, наче ганчірка. Росіянам не скручували рук і не зав’язували очей. Про це просто забули.

Жінка впала долілиць. Вона була ще жива. Спершись на лікоть і підвівши голову, дивилася на солдатів. На обличчі Штайнбреннера відбилося задоволення. Крім нього, в неї ніхто не цілився.

З могили почувся голос старого, потім стало тихо. Тільки жінка все ще лежала, спираючись на лікті. Повернувши до солдатів своє вилицювате обличчя, вона щось прохрипіла. Старий росіянин був мертвий, і ніхто вже не міг перекласти, що вона каже. Вона лежала, спираючись на лікті, неначе велика строката жаба, що не може зрушити з місця, і хрипіла, не відводячи погляду. Здавалося, жінка не бачить, як збоку до неї підходить роздратований її хрипінням Мюкке. Вона все хрипіла й хрипіла, і лише в останню мить побачила пістолет. Відкинувши голову, вона вп’ялася зубами в руку Мюкке. Той

вилаявся і лівою рукою з розмаху вдарив її в підборіддя. Коли зуби розціпились, він вистрілив їй у потилицю.

— Нікчемні стрільці, — гаркнув Мюкке. — Цілитись не вмієте!

— Це Гіршман, пане лейтенанте, — доповів Штайнбреннер.

— Ні, не Гіршман, — заперечив Гребер.

— Тихо! — крикнув Мюкке. — Вас не питають! — Він поглянув на Мюллера. Той стояв страшенно блідий, зацiпенілий.

Мюкке нахилився, щоб оглянути інших росіян. Приклавши пістолет до вуха одного з молодших, вистрілив. Голова сіпнулася і знову впала. Мюкке заховав пістолета й подивився на свою руку. Потім дістав носовичка й перев’язав рану.

— Помажте йодом, — порадив Мюллер. — Де фельдшер?

— У третій хаті праворуч, пане лейтенанте!

— Негайно йдіть туди!

Мюкке пішов. Мюллер подивився на розстріляних. Жінка лежала, розпластавшись на мокрій землі.

— Покладіть її в яму й закопайте, — звелів солдатам. Він раптом розлютився, сам не знаючи чого.

1 Залізний хрест — орден у німецькій армії. (*Тут і далі прим. перекл.*)

2 Есесівська служба безпеки.

2

Уночі гуркіт за горизонтом подужчав. Небо почервоніло, а спалахи гарматних пострілів стали чіткішими. Десять днів тому полк відвели з фронту на відпочинок. Але росіяни наближались. Фронт пересувався щодня. Він уже не мав якоїсь певної лінії. Росіяни атакували. Вони наступали вже кілька місяців. А полк кілька місяців відходив.

Гребер прокинувся. Прислухавсь до гуркоту і спробував знову заснути. Але це йому не вдалося. Трохи згодом він узув чоботи й вийшов надвір. Стояла ясна тепла ніч. Праворуч, за лісом, вибухали снаряди. Освітлювальні ракети висіли в повітрі, немов прозорі медузи, розливаючи холодне сяйво. Десь за лінією фронту прожектори обмацували небо, шукаючи літаків.

Гребер зупинився і глянув угору. Місяць ще не зійшов, але небо було всипане зорями. Він їх не бачив, він бачив лише те, що ця ніч на руку льотчикам.

— Гарна погода для відпускників, — промовив хтось поруч.

Це був Іммерман. Він саме заступив у караул. Хоча полк стояв на відпочинку, партизани могли з’явитися будь-де, і вночі все охоронялося.

— Чого так рано підхопився? — запитав Іммерман. — До зміни ще півгодини. Іди краще спати. Я тебе розбуджу. Коли ж тоді спати, як не в твої роки? Тобі скільки? Двадцять три?

— Так.

— Ну от.

— Я виспався.

— Мабуть, кортить скоріше у відпустку, еге ж? — Іммерман пильно подивився на Гребера. — Хіба не свинство? Відпустка!

— Я її ще не одержав. В останню мить можуть відмінити. Мені так бувало вже тричі.

— Усе може статися. З якого числа тобі належить?

— Це тягнеться вже півроку, і завжди щось ставало на перешкоді. Останнього разу — легке поранення, але його виявилось недостатньо для відправки на батьківщину.

— Так, не щастить, але тобі хоч належить відпустка. А мені ось — ні. Я ж колишній соціал-демократ. Політично неблагонадійний. Маю шанси загинути героєм, тільки й того. Гарматне м’ясо і гній для Тисячолітнього рейху.

Гребер озирнувся довкола.

Іммерман розсміявся:

— Типовий погляд німця! Не бійся! Усі хропуть. Штайнбреннер також.

— А я про нього й не думав, — сердито заперечив Гребер. Але думав він саме про нього.

— Тим гірше! — Іммерман знову засміявся. — Виходить, це так глибоко в нас укоренилося, що ми вже й не помічаємо. Кумедно, що в наш героїчний час розвелося так багато донощиків, як грибів після дощу. Є над чим задуматись, правда ж?

Гребер якусь мить помовчав.

— Коли ти так добре у всьому розбираєшся, то тим більше повинен остерігатися Штайнбреннера, — промовив він нарешті.

— Чхати мені на того Штайнбреннера. Мені він не стільки може нашкодити, як вам. Саме тому, що я необережний. Для таких, як я, це найкраща рекомендація. Надмірне виляння хвостом насторожило б наших бонз. Це старе правило колишніх членів СДПН, щоб відвернути від себе підозру. Згоден?

Гребер похукав на руки.

— Холодно, — сказав по тому. Він не хотів устрявати в політичні дискусії. Краще залишатися осторонь. Він прагнув одного — одержати відпустку — й намагався не нашкодити справі. Іммерман має рацію: в Третьому рейху люди не довіряють одне одному. Майже ні з ким не можна почуватися в безпеці. А коли не почуваєшся в безпеці, то краще тримати язика за зубами.

— Коли ти востаннє був удома? — спитав Іммерман.

— Десь років два тому.

— Давненько, чорт забирай! Ох і надивуєшся ж ти!

Гребер не відповів.

— А таки надивуєшся, — повторив Іммерман. — Як там усе змінилося!

— А що там, власне, могло змінитися?

— Геть усе. Сам побачиш.

На якусь мить Гребер відчув острах, гострий, немов колька в животі. Це почуття було йому відоме, воно з’являлося час од часу, раптово і без будь-якої особливої причини. У світі, який уже давно втратив гарантію безпеки, це було не дивно.

— Звідки ти знаєш? — спитав він. — Ти ж не був у відпустці.

— Не був, але знаю.

Гребер підвівся. І навіщо тільки він вийшов надвір? Йому не хотілося розмовляти. Кортіло побути наодинці. От якби поїхати зараз! Це стало в нього ідеєю фікс. Він прагнув самоти, самоти на кілька тижнів, щоб обдумати все самому, більш нічого. Було багато чого такого, над чим варто задуматись. Не тут — там, на батьківщині, сам на сам, по той бік війни.

— Пора змінюватись, — сказав він. — Зберу свої бебехи й розбуджу Зауера.

Гуркіт котився крізь ніч далі. Гуркіт і спалахи од вибухів на горизонті. Гребер вдивлявся вдалину. Росіяни. Восени 1941 року фюрер оголосив, що з ними покінчено, і це було схоже на правду. Восени 1942 року він заявив так удруге, і ще й тоді це скидалось на правду. Але потім під Москвою і Сталінградом сталося щось незбагненне. Просування вперед раптом припинилося. Немовби з волі якогось чародія. У росіян знову десь узялася артилерія. З’явився оцей гуркіт на горизонті і заглушив усі фюрерові промови. Відтоді він не стихає і жене поперед себе німецькі дивізії в зворотному напрямку. Ніхто не розумів, що воно діється, але раптово поширились чутки, нібито цілі армійські корпуси потрапили в оточення і здалися в полон. А незабаром уже кожен побачив, що перемоги обернулися на поразки і втечу. Втечу, так само як і в Африці, коли Каїр був так близько.

Гребер обходив село. Бліде нічне сяйво спотворювало перспективу. Сніг десь перехоплював розсіяне світло і відбивав його. Хати віддалялися, а ліс наближався. Усе було не так, як насправді. Пахло чужиною і небезпекою.

Літо 1940 року у Франції. Прогулянки до Парижа. Рев штукасів[3] над знетямленою країною. Дороги, забиті евакуйованими та залишками розбитої армії. Середина червня, поля, ліси, марш через зруйновану країну, потім міста, залиті яскравим світлом, вулиці, кав’ярні, що відчинялися без жодного пострілу. Чи задумувався він тоді про що-

небудь? Чи відчував тривогу? Ні. Усе здавалося правильним. На Німеччину накинувся ворог, нав’язав їй війну, і вона мусила захищатися. Це було все. Те, що противник був погано підготовлений, ледве оборонявся, Гребера не дивувало.

А пізніше, в Африці, на вирішальних етапах наступу, в пустелі, ночами, сповненими зорями та ревом танків, чи задумувався він у той час? Ні, він не задумувався навіть тоді, коли армія відходила. Це була Африка, чужа країна, за нею лежало Середземне море, далі Франція, а вже потім Німеччина. Про що там було дуже задумуватись, навіть коли й доводилося щось утрачати? Не можна ж скрізь лише перемагати!

А потім — Росія. Росія, і поразки, і втеча. Та за нею вже не лежало море, відступати доводилося до Німеччини. І відступало не кілька розбитих корпусів, як це було в Африці. Назад котилося все німецьке військо. Тоді він раптом задумався. Він і багато інших. Було над чим помізкувати. Поки перемагали, все було гаразд, а те, що не гаразд, вони намагалися не помічати або пояснювали високою метою. Що ж то була за мета? Хіба вона ніколи не мала зворотного боку? І хіба той зворотний бік не був завжди темний і варварський? Чому він не помічав цього раніше? А чи справді не помічав? Скільки разів виникали сумніви, вагання і скільки разів він їх уперто відкидав!

Він почув кашель Зауера і, обминувши кілька зруйнованих хат, пішов йому назустріч. Зауер показав на північ. Могутня заграва розгоралася на горизонті. Чулися вибухи, яскраво спалахували снопи вогню.

— І там уже росіяни? — запитав Гребер.

Зауер похитав головою.

— Ні, це наші сапери. Висаджують у повітря якесь село.

— Виходить, ми відступаємо далі.

Вони замовкли й прислухались.

— Давно вже мені не доводилось бачити цілої хати, — промовив Зауер.

Гребер показав на ту, в якій мешкав Рае.

— Ось ця майже ціла.

— По-твоєму, вона ціла? А сліди кулеметних черг, а обгорілий дах і розвалений сарай?

Зауер важко зітхнув.

— А нерозбитої вулиці не бачив, здається, цілу вічність.

— Я теж.

— Скоро побачиш. Удома.

— Так, дякувати Богові.

Зауер задивився на відсвіти пожежі.

— Часом отак поглянеш, скільки ми тут у Росії всього познищували, аж страх бере. Як ти гадаєш, що б вони зробили з нами, якби колись прийшли до наших кордонів? Ти коли-небудь над цим задумувався?

— Ні.

— А я задумувався. Моя садиба у Східній Пруссії. Я ще не забув, як у чотирнадцятому році ми змушені були тікати, коли прийшли росіяни. Мені було тоді десять років.

— До кордону ще далеко.

— Це як складеться. Усе може закрутитися збіса швидко. Пригадуєш, як ми просувалися тут на початку?

— Ні. Я тоді був в Африці.

Зауер знову поглянув на північ. Стіна вогню звелася там аж до неба, і долинуло кілька важких вибухів.

— Ти бачиш, що ми робимо? А тепер уяви собі, що одного чудового дня росіяни влаштують таке саме в нас. Що там залишиться?

— Не більше, аніж тут.

— Саме про це я й думаю. Невже ти не розумієш? У голову мимоволі лізуть усякі думки.

— Вони ще не на кордоні. Ти ж позавчора слухав лекцію, на яку нас усіх зганяли. Виявляється, ми тільки скорочуємо свою лінію, щоб створити сприятливі умови для застосування нової таємної зброї.

— Усе то вигадки! Хто тепер, цікаво, в це вірить? Тоді навіщо ж було забиратися так далеко вперед? Ось що я тобі скажу: коли ми дійдемо до своїх кордонів, треба буде укласти мир. Нічого іншого нам не лишається.

— Чому?

— Чоловіче, ти ще питаєш? Щоб вони не зробили з нами того, що ми з ними. Добрав нарешті?

— Так. А що, коли вони не захочуть укладати миру?

— Хто?

— Росіяни.

Зауер здивовано поглянув на Гребера.

— Цього не може бути. Ми їм запропонуємо мир, і вони муситимуть його прийняти. Мир — це мир! Війна одразу закінчиться — і ми врятовані.

— Вони погодяться лише з умовою цілковитої капітуляції. Тоді вони окупують усю Німеччину і ти знову залишишся без своєї садиби. Таке тобі спадало на думку чи ні?

Зауер на мить розгубився.

— Звичайно, спадало, — нарешті відповів він. — Але ж це не те саме. Після укладення миру вони не матимуть права руйнувати. — Він примружив очі й раптом став схожим на хитрого селянина. — У нас усе залишиться ціле. Тільки в інших буде знищене. А колись їм усе-таки доведеться забратися геть.

Гребер не відповів нічого. «Навіщо я знову завів розмову? — думав він. — І не хотів же. Розмовами справі не зарадиш. Скільки за ці роки балакалося-перебалакалося? Кожен товк своє. Розмови стали непотрібні й небезпечні. А оте величезне, грізне й непевне тим часом наближалося — повільно й непомітно. Розмовлялося про службу, харчі, холоднечу. І ніхто не згадував про оте страшне. Ні про нього, ні про мертвих».

Назад він пішов через село. Там, де сніг порозтавав, лежали кладки. Дошки прогиналися, мало не провалюючись у баговиння.

Він проминув церкву. Вона була маленька, зруйнована, і в ній лежав лейтенант Райке. Двері стояли навстіж. Увечері знайшли ще двох мертвих солдатів, і Рае розпорядився поховати всіх трьох наступного ранку з військовими почестями. Особу одного із солдатів, єфрейтора, так і не вдалося встановити. Його обличчя було спотворене, розпізнавального знака при ньому не виявилось.

Гребер зайшов у церкву. Пахло селітрою, гнилизною і трупами. Він освітив кишеньковим ліхтариком кутки. В одному стояли дві розбиті статуї святих, а поряд валялося кілька розірваних лантухів з-під зерна; при більшовиках це приміщення служило, видно, зерносховищем. Біля входу стояв заметений снігом іржавий велосипед без ланцюга й шин. Посеред церкви лежали на своїх плащ-наметах мертві. Вони лежали байдуже, у суворій самотині, і ніщо в світі їх уже не обходило.

Гребер зачинив двері й рушив через село далі; серед руїн хиталися тіні, і навіть слабке світло видавалося зрадливим. Він піднявся на

пагорб, де були викопані могили. Та, яку готували для Райке, тепер була розширена — солдатів вирішили ховати разом із ним.

Він прислухався до тихого дзюрчання води, що стікала в яму. Викопана земля тьмяно відсвічувала. Зверху лежав хрест з іменами. Коли кому-небудь забагнеться прочитати цей напис через кілька днів, він ще довідається, хто тут похований. Пізніше — ні. Незабаром село знову стане полем бою.

Гребер оглянув місцевість із пагорба. Вона була гола, похмура, зрадлива; місячне світло все спотворювало й робило невпізнанним. Кругом чужа, холодна, невідома пустка. Ніщо не викликало довіри, ніщо не зігрівало душу. Усе безмежне, як сама країна. Безмежне й чуже. Чуже ззовні й усередині. Греберу стало холодно. Ось воно. Так склалося його життя.

З купи викопаної землі скотилась грудка, і він почув, як вона глухо гупнула об дно ями. Чи вижили черв'яки у цій перемерзлій землі? Можливо, якщо зарилися достатньо глибоко. Але чи виживуть вони на метровій глибині? І що вони там знаходять для життя? Після завтрашнього дня, якщо вони ще не подохли, у них вистачить харчу надовго.

«В останні роки черв'яки мали що їсти, — думав він. — Скрізь, де ми побували, вони розкошували. Черв'якам Європи, Азії, Африки ми принесли золотий вік. Ми залишили для них цілі армії мертвих. У перекази черв'яків ми на багато поколінь увійдемо добрими богами достатку».

Він одвернувся. Мертві… Їх було так багато, мертвих. Спершу чужих, переважно чужих. Але потім смерть усе невблаганніше почала винищувати і їхні ряди. Полки доводилося весь час поповнювати; дедалі більше гинуло товаришів, з якими він воював із початку війни, і тепер їх невеличка жменька. З колишніх його друзів тут лишився один — Фрезенбург, командир четвертої роти. Інші — хто загинув або потрапив у госпіталь, кого перевели в інше місце або відправили інвалідом — це кому пощастило — до Німеччини. Усе це колись мало інший вигляд і називалось інакше.

Він почув чиюсь ходу і здогадався, що то до нього піднімається Зауер.

— Щось сталося? — запитав Гребер.

— Та ні. Мені на мить здалося, ніби я щось почув. Але то виявилися пацюки в сараї, де лежать росіяни.

Зауер подивився на пагорб, на схилі якого було закопано партизанів.

— Цим хоч яка-небудь яма дісталася.

— Так. Вони її самі собі викопали.

Зауер сплюнув.

— Зрештою, цих бідолах можна зрозуміти. Адже ми руйнуємо їхню країну.

Гребер звів очі на товариша. Уночі міркується інакше, ніж удень, але ж Зауер старий вояка й не дуже сентиментальний.

— Як це ти до такого додумався? — запитав Гребер. — Тому що відступаємо?

— Звичайно. А ти собі уяви, що колись вони так само вчинять із нами.

Гребер хвилю помовчав. «Я не ліпший від нього, — міркував він. — Я теж усе зволікав і зволікав скільки міг».

— Дивно, що інших починаєш розуміти лише тоді, коли самому припече в одне місце, — сказав у відповідь. — А поки все добре, ні про що не думаєш, чи не так?

— Звичайно. Це кожному відомо.

— Атож. Але гордитися тут нічим.

— Гордитися? Які там гордощі, коли йдеться про власну шкуру? — Зауер дивився на Гребера здивовано і водночас сердито. — Ваш брат із вищою освітою завше щось намудрує! Не ми з тобою затіяли цю війну, і не ми за неї відповідаємо. Ми тільки виконуємо свій обов’язок. А наказ є наказ. Чи, може, ні?

— Авжеж, — стомлено підтвердив Гребер.

[3] Штукас — пікіруючий бомбардувальник.

3

Залп одразу захлинувся в сірій ваті безкрайого неба. Навіть ворони, що сиділи на мурах, не встигли злетіти. Вони лише відгукнулися кількома криками, які пролунали голосніше, ніж постріли. Птахи не звикли до такого шуму.

Три плащ-намети були наполовину залиті талою водою. Той, що належав людині без обличчя, був зав'язаний. Райке лежав посередині. Розмоклий чобіт із рештками ноги поклали на місце, але дорогою від церкви він зсунувся і тепер звисав. Ніхто більше не мав бажання його поправляти. Усім раптом здалося, ніби Райке хоче якомога глибше заритися в землю.

Вони закидали тіла мокрими грудками. Яму вже загорнули, але поруч ще залишилася купа землі. Мюкке поглянув на Мюллера:

— Може, втоптати?

— Що?

— Втоптати, пане лейтенанте. Могилу. Тоді можна буде згорнути туди решту землі й покласти зверху кілька каменів. Від вовків та лисиць.

— Вони не дістануться. Яма достатньо глибока. Та й крім того…

Мюллер подумав, що вовкам та лисицям і так удосталь поживи, навіщо ж їм розривати могили.

— Дурниці, — мовив він. — Звідки ви це взяли?

— Траплялося.

Мюкке байдуже дивився на Мюллера. «І в цього немає клепки, — промайнуло в нього. — Чомусь нікчеми завжди стають офіцерами. А справжні люди гинуть. Як-от Райке».

Мюллер похитав головою.

— З решти землі нагорніть могилку, — звелів він. — Так буде ліпше. І поставте в головах хрест.

— Слухаюсь, пане лейтенанте!

Мюллер наказав роті шикуватись і рушати. Він командував голосніше, ніж потрібно було. Йому завжди здавалося, що літні люди не сприймають його серйозно. Власне, так воно й було.

Зауер, Іммерман і Гребер позгрібали лопатами рештки землі докупи.

— Хрест тут довго не встоїть, — сказав Зауер. — Земля надто м'яка.

— Звичайно ні.

— І трьох днів не втримається.

— Тобі Райке що, рідня? — поглузував Іммерман.

— Стули писок! Він був чудовий хлопець! Що ти в цьому тямиш?

— То будемо ставити хреста? — спитав Гребер.

Іммерман обернувся:

— А, наш відпускник. Поспішає!

— А ти б не поспішав, га? — втрутився Зауер.

— Мені відпустки не дадуть, і тобі це добре відомо, гнойовий ти жук!

— Звичайно. Бо назад ти не повернешся.

— А може, й повернуся?

Зауер сплюнув. Іммерман зневажливо засміявся:

— Можливо, я повернуся навіть добровільно.

— Авжеж, можливо. Тебе ніхто не розбере. Ти можеш наплести всякої всячини. А хто знає, що там у тебе на умі?

Зауер підняв хреста. Унизу він був загострений. Поставивши його, Зауер ударив кілька разів лопатою зверху. Хрест глибоко вгруз у землю.

— От бачиш, — звернувся він до Гребера. — Не простоїть і трьох днів.

— Трьох днів цілком достатньо, — відгукнувся Іммерман. — Хочу дати тобі одну пораду, Зауере. Через три дні сніг на кладовищі так осяде, що можна буде туди дістатися. Візьмеш там кам’яного хреста й поставиш отут. Тоді твоя вірнопіддана душа матиме спокій.

— Російського хреста?

— А чом би й ні? Бог — явище інтернаціональне. Чи, може, вже ні?

Зауер відвернувся.

— А ти, виявляється, жартівник! Справжній інтернаціональний клоун!

— Я став ним недавно. Став, Зауере. Раніше я був не такий. А з хрестом — це твоя вигадка. Учора ти сам запропонував.

— Учора! Учора! Тоді ми гадали, що це росіянин, а ти все переінакшив!

Гребер узяв свою лопату.

— Я піду, — мовив він. — Здається, ми тут упоралися, чи не так?

— Так, відпускнику, — відповів Іммерман. — Так, обережнику! Тут ми впорались.

Гребер промовчав. Він спускався з пагорба.

Відділення розмістилося в погребі, куди світло проникало через дірку в стелі. Якраз під діркою сиділи четверо і грали на ящику в скат. Інші спали по кутках. Зауер писав листа. Погріб був великий, колись він належав, очевидно, якомусь керівникові; тут майже не відчувалося вологи.

Зайшов Штайнбреннер.

— Ви чули останні вісті?

— Радіо вдавилося.

— Неподобство! Воно мусить працювати!

— Ну, то полагодь його, молококосе, — кинув Іммерман. — Чоловік, який його лагодив, два тижні тому залишився без голови.

— А що там зіпсувалося?

— У нас просто немає батарей.

— Батарей?

— Авжеж. — Іммерман ошкірився до Штайнбреннера. — А може, воно запрацює, коли ти всунеш дроти собі в ніс, у тебе ж у голові завжди повно електрики. Спробуй-но!

Штайнбреннер відкинув рукою чуба назад.

— Є люди, які не можуть заткнути пельку дотоди, доки добряче не обпечуть язика.

— Не говори так таємниче, Максе, — спокійно відповів Іммерман. — Ти вже не раз доносив на мене. Це кожному відомо. Ти спритний хлопець, нівроку. Та от біда — я прекрасний механік і непоганий кулеметник. У даний момент такі люди тут потрібніші, ніж ти. Ось чому тобі так не щастить. А скільки тобі, власне, років?

— Стули писок!

— Років двадцять, еге ж? Чи навіть дев’ятнадцять? Тоді ти прожив чудове життя. П’ять чи шість років полюєш на євреїв та зрадників народу. Слухайте всі! Коли мені було двадцять, я полював лише на дівчат.

— Воно й видно.

— Авжеж, — відповів Іммерман. — Видно.

На порозі став Мюкке.

— Що тут знову сталося?

Ніхто не відповів. Усі мали Мюкке за дурня.

— Я питаю: що тут сталося?

— Нічого, пане фельдфебелью, — озвався Бернінг, що сидів до нього найближче. — Просто ми розмовляли.

Мюкке глянув на Штайнбреннера.

— Що таке?

— Десять хвилин тому передавали останні вісті.

Штайнбреннер підвівсь і озирнувся довкола. Ніхто не виявляв жодного інтересу. Слухав лише Гребер. Картярі нишком грали далі. Зауер не підводив голови від листа. Ті, що спали, безперервно хропіли.

— Увага! — загорланив Мюкке. — Вам що, позакладало? Останні вісті! Слухати всім! Це стосується служби!

— Так точно! — відповів Іммерман.

Мюкке кинув на нього погляд. Іммерманове обличчя нічого, крім уваги, не виражало. Картярі поклали карти догори сорочками. Вони не збирали їх у колоду — ощадили кожну мить, щоб одразу ж знову грати далі. Зауер відірвався від свого листа.

Штайнбреннер випростався.

— Важливі новини! Передавали в «Годину нації». В Америці величезні страйки. Сталеливарна промисловість паралізована. Більшість військових заводів не працює. В авіаційній промисловості — акти саботажу. Повсюди демонстрації з вимогою негайного миру. Уряд хитається. Передбачається його повалення.

Він зробив паузу. Ніхто не обізвався. Тих, що спали, збудили. Вони лежали й чухались. Через дірку в стелі тала вода капала в підставлене відро.

Мюкке голосно зітхнув.

— Наші підводні човни блокують усе американське узбережжя. Учора потоплено два великі військові транспорти й три вантажні пароплави з військовими матеріалами; це становить тридцять чотири тисячі тонн лише за один тиждень. Англія голодує серед руїн. Наш підводний флот перерізав будь-який рух на морях. Створено нову таємну зброю. У тім числі бомбардувальники дальньої дії, які без екіпажу можуть долетіти до Америки і, не роблячи посадки, повернутися назад. Атлантичне узбережжя перетворено на могутню

фортецю. Якщо ворог спробує полізти на нас, ми його скинемо в океан, як це вже сталося в сороковому році.

Картярі знову взялися за карти. Грудка снігу впала у відро й розбризкала воду.

— Я волів би сидіти зараз у пристойному сховищі, — пробурмотів Шнайдер, присадкуватий чолов'яга з короткою рудою борідкою.

— Штайнбреннере, — звернувся Іммерман, — а які в тебе вісті щодо Росії?

— Чому раптом?

— Бо ми тут. Декого з нас це цікавить. Нашого товариша Гребера, наприклад. Відпускника.

Штайнбреннер завагався. Він не довіряв Іммерману. Але почуття партійного обов'язку взяло гору.

— Скорочення лінії фронту майже закінчено, — пояснив він. — Росіяни знекровлені величезними втратами. Нові позиції, оснащені для контрнаступу, вже готові. Підхід резервів завершується. Наш контрудар із застосуванням нової зброї буде нестримним.

Він хотів був викинути руку, але одразу ж опустив її. Важко було сказати про Росію щось підбадьорливе: кожен сам усе добре бачив. Штайнбреннер раптом став схожий на зразкового учня, який будь-що намагається врятувати іспит.

— Це, звичайно, ще далеко не все. Найважливіші новини тримаються в суворій таємниці. Про них не можна говорити навіть у «Годину нації». Але незаперечно одне: ми знищимо ворога ще в цьому році.

Він якось незграбно повернувся, збираючись іти в інший постій.

Мюкке пішов за ним.

— Задолиз, — кинув один із тих, що спали, потім упав на солому й знову захропів.

Четверо грали далі в скат.

— Знищимо! — поглузував Шнайдер. — Ми їх знищуємо по двічі на рік. — Він заглянув у свої карти. — У мене двадцять.

— Росіяни народжуються вже обманщиками, — заявив Іммерман. — У фінську війну вони прикинулися значно слабшими, ніж були насправді. Це був підлий більшовицький викрутас.

Зауер підвів голову.

— Може, ти, нарешті, трохи помовчиш? Ти, мабуть, усе знаєш, еге ж?

— Абсолютно! Ще кілька років тому вони були нашими союзниками. А висловлювання щодо фінської війни належить самому Герингу. Ти маєш щось проти?

— Діти, годі вам, урешті-решт, сперечатися, — сказав хтось під стіною. — Що це сьогодні, справді, сталося?

Запанувала тиша. Тільки карти й далі ляскали об дошку та капала вода. Гребер незрушно сидів на своєму місці. Він знав, що сталося. Так було завжди після розстрілів і похоронів.

Надвечір почали прибувати цілі групи поранених. Частину з них одразу ж відсилали далі. Вони приходили в закривавлених пов’язках із сіро-білої далечини й рухались в інший бік, до похмурого горизонту. Здавалося, вони ніколи не дістануться до госпіталю і десь потонуть у цьому безкінечному сіро-білому місиві. Більшість із них мовчали. Усі були голодні.

Для інших, хто не міг іти й кому не залишалося санітарного транспорту, в церкві обладнали тимчасовий госпіталь. Розбитий дах трохи полагодили, і смертельно зморений лікар, що прийшов із двома санітарами, вже приступив до операцій.

Двері стояли розчинені, аж доки стемніло, й ноші то вносили, то виносили. У золотистих сутінках церкви яскраве світло над операційним столом скидалося на казковий намет. У кутку валялися решткі двох скульптур святих. Діва Марія простягала руки, пальців на них уже не було. Ісус Христос утратив ноги, він мав такий вигляд, немовби його розіп’яли після ампутації. Поранені кричали нечасто. У лікаря ще були наркотичні засоби. Воду кип’ятили в казані та нікельованому посуді. Ампутовані кінцівки помалу наповнювали цинкову балію, принесену з хати ротного командира. Десь узявся собака. Він усе крутився під дверима й, хоч скільки його проганяли, щоразу повертався назад.

— Звідки він тут узявся? — запитав Гребер. Він стояв із Фрезенбургом неподалік від попової хати. Фрезенбург пильно придивився до кошлатого пса, що весь тремтів і витягував шию.

— Мабуть, із лісу.

— Що йому там робити? У лісі ж немає чого їсти.

— Чому немає? Вистачає. І не лише в лісі. Скрізь.

Вони підійшли ближче. Собака насторожено підвів голову, збираючись утекти. Обоє зупинились.

Собака був високий і худий, з рудувато-сірою шерстю й довгастою, вузькою головою.

— Це не дворняга, — сказав Фрезенбург. — Породистий пес.

Він тихо цмокнув язиком. Тварина підняла вуха. Фрезенбург цмокнув ще раз і заговорив до собаки.

— Гадаєш, він шукає тут поживи? — спитав Гребер.

Фрезенбург похитав головою:

— Поживи повно скрізь. Він прийшов не тому. Тут є світло і щось схоже на оселю. Мені здається, він просто шукає людського товариства.

Винесли ноші. На них лежав поранений, що помер під час операції. Собака відскочив на кілька метрів назад. Він стрибнув так легко, ніби його підкинула пружина. Потім став і знову подивився на Фрезенбурга. Той, розмовляючи з ним, неквапом ступив до нього. Пес знову відскочив назад, потім зупинився й ледве помітно завиляв хвостом.

— Він боїться, — сказав Гребер.

— Звичайно. Але гарний собака.

— До того ж людожер.

Фрезенбург обернувся.

— Ми всі такі.

— Чому?

— Бо такі. Але думаємо, що добрі. І тому, як і цей пес, шукаємо трохи тепла, світла, дружби.

Фрезенбург усміхнувся одним боком обличчя. Другий лишився майже непорушний — через широкий шрам.

Цей бік Греберові завжди здавався мертвим, і йому було трохи моторошно, коли він бачив цю усмішку, яка немовби вмирала перед бар’єром. Це здавалося йому невипадковим.

— Ми нічим не відрізняємося від інших людей. Це війна, і цим сказано все.

Фрезенбург похитав головою і обтрусив ціпком сніг із гамашів.

— Ні, Ернсте. Ми втратили почуття міри. Десять років нас тримають в ізоляції, тримають в ізоляції і виховують жахливу, волаючу до неба, нелюдську й сміхотворну зверхність. Нас оголосили панівною

нацією, якій інші мають служити рабами. — Він гірко посміхнувся. — Панівна нація! Коритися кожному йолопові, кожному пройдисвітові, кожному наказові — що тут спільного з панівною нацією? Ось тобі вся відповідь. І вона, як завжди, б’є невинних більше, ніж винних.

Гребер здивовано дивився на товариша. Тут, на чужині, Фрезенбург був єдиною людиною, якій він цілком довіряв. Обидва вони виросли в одному місті й були давні знайомі.

— Коли ти все знаєш, — сказав він нарешті, — тоді чому ти тут?

— Чому я тут? Замість того щоб сидіти в концтаборі чи бути розстріляним за ухиляння од військового обов’язку?

— Я не про те. Але ж у тридцять дев’ятому твій рік не призивався і тебе не могли мобілізувати? Тоді чому ж ти зголосився добровільно?

— Так, тоді я був ще надто старий. Але потім усе змінилося. Тепер беруть ще старіших від мене. Та справа не в цьому. Це не виправдання. Те, що ми тут, нічого не міняє. На той час ми переконували себе в тому, що у війну не можна кидати батьківщину напризволяще. А що воно за війна, хто в ній винен, хто її розпочав — нас не обходило. Це була відмовка. Точнісінько як раніше, коли ми їх підтримували, аби не накликати біди. То була теж відмовка. Для самих себе. І тільки! — Він замахнувся і вдарив ціпком по снігу. Собака нишком подався геть, за церкву.

— Ми спокушали Бога, Ернсте. Ти це розумієш?

— Ні, — відповів Гребер. Він не хотів розуміти.

Фрезенбург якусь мить помовчав.

— Ти не можеш цього зрозуміти, — сказав потім спокійніше. — Ти ще молодий. Крім істеричних мавпячих кривлянь та війни, ти ще багато чого не знаєш. Але я вже був на одній війні. І пережив час між війнами.

Він знову засміявся; один бік його обличчя всміхався, другий лишався непорушним. Усмішка не могла його подолати й розбивалася, немов стомлена хвиля об берег.

— Як би мені хотілося бути оперним співаком, — сказав він. — Тенором. Із порожньою головою і переконливим голосом. Або дідом. Або дитиною. Ні, тільки не дитиною. Дитині ще потрібно жити. Війну програно, ти хоч це принаймні усвідомлюєш?

— Ні.

— Кожен генерал, якщо в нього є почуття відповідальності, вже давно здався б. Ми б’ємося тут ні за що. — Він повторив ще раз: — Ні за що! Навіть не за сприятливі умови миру. — І підняв руку, показуючи на темний горизонт. — З нами ніхто вже не захоче розмовляти. Ми шаленіли, як Атилла або Чингізхан. Ми поламали всі угоди й людські закони. Ми…

— Це було СС, — сказав Гребер із відчаєм. Він прийшов до Фрезенбурга, щоб позбутись Іммермана, Зауера і Штайнбреннера; йому хотілося поговорити про тихе старе місто над річкою, про липові алеї і юність. Але тепер на серці стало ще важче, ніж досі. Останнім часом усе складалося проти нього. Від інших він не сподівався допомоги; лишався тільки Фрезенбург, якого він давно не бачив у веремії відступу. І саме від нього тепер почув те, в чому так довго не хотів зізнаватись, у чому хотів спершу розібратися вдома і чого боявся найбільше.

— Есесівці, — повторив Фрезенбург презирливо. — Лише за них ми ще б’ємося. За СС, за гестапо, за брехунів і спекулянтів, за фанатиків, убивць і божевільних, щоб вони ще якийсь рік утримались при владі. За них — і більше ні за кого. Війну давно програно.

Смеркло. Церковні двері позачиняли, щоб надвір не проникав жоден промінчик світла. У проймах вікон з’явились темні постаті, що запинали їх ковдрами. Входи до погребів та сховищ також затемнювали. Фрезенбург озирнувся довкола:

— Ми стали кротами. Навіть у своїх проклятих душах. Ось до чого ми докотилися!

Гребер дістав із кишені мундира почату пачку сигарет і простягнув товаришеві. Фрезенбург відмовився.

— Пали сам. Або залиш собі. У мене їх вистачає.

Гребер похитав головою:

— Візьми.

Фрезенбург ледь усміхнувся і взяв сигарету.

— Коли їдеш?

— Не знаю. Відпустку ще не затверджено.

Гребер глибоко затягнувся і видихнув дим. Добре, коли є сигарети. Інколи навіть краще, ніж друзі. Сигарети не збивають з пуття. Вони мовчазні й добрі.

— Не знаю, — повторив він. — Я вже давно взагалі нічого не знаю. Раніше все було ясно, а тепер усе переплуталось. Я хотів би заснути і прокинутись у зовсім інший час. Але це не так легко. Я збіса запізнився з роздумами. Немає чим пишатися!

Фрезенбург потер ребром долоні шрам на обличчі:

— Заспокойся. За останні десять років нам так протуркали вуха пропагандою, що просто важко було почути щось інше. Особливо те, у чого не такий крикливий голос. Сумніви й совість. Ти ще пригадуєш Польмана?

— Він був у нас учителем історії та релігії.

— Будеш удома, провідай його. Можливо, він ще живий. Поклонись йому від мене.

— Чому б йому не жити? Адже він не солдат.

— Ні.

— Тоді ще живий, напевно. Йому не більше шістдесяти п’яти.

— Привітай його від мене.

— Гаразд.

— Я мушу йти. Хай тобі щастить. Мабуть, більше не побачимось.

— Мабуть. Хіба що після повернення. Та це й не довго, якихось три тижні.

— І то правда. Ну, бувай здоровий.

— Ти також.

Фрезенбург, провалюючись у снігу, попростував до своєї роти, що розташувалася в сусідньому розбитому селі. Гребер дивився йому вслід, аж доки той не зник у сутінках. Тоді повернув назад. Перед церквою побачив темну тінь собаки. Двері прочинилися, і тоненький промінчик світла на мить вирвався надвір. То хтось відхилив плащ-намет при вході. Від тієї крихти світла повіяло теплом; не знаючи, що то за світло, можна було подумати, що ти на батьківщині. Гребер підійшов до собаки. Той відскочив убік, і Гребер побачив, що обидві покалічені статуї святих винесено з церкви надвір і поставлено в сніг. Поряд валявся розбитий велосипед. Їх викинули — усередині потрібен був кожний клаптик простору.

Він рушив далі, до погреба, де розмістився його взвод.

Тьмяне сяйво вечірньої зорі мерехтіло над руїнами. Трохи збоку від церкви лежали мертві. У талому снігу знайшли ще трьох — давніх, жовтневих. Вони майже розклались і змішалися з землею. Поблизу

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ